

Szimbólumok rajzai, rajzok szimbólumai

Szimbólumrajzok pedagógiai használatának lehetőségei kamaszkorban

HORTOVÁNYI JUDIT

Piarista Gimnázium, Vác

Tanulmányomban a projektív, önkifejezést célzó kamaszkori rajzok iskolai környezetben való használatának lehetőségeit mutatom be. Kutatásom során a saját fejlesztésű 5-szimbólum feladatsort alkalmaztam. Az 5-szimbólum feladatsor egy célzottan pedagógiai használatra szánt projektív rajzi feladat, mely 5 megadott szimbólumot rajzoltat. Ezek a hajó, ház, szív, fa és egy választott szimbólum rajza önmagukról. A kamaszrajzok vizuális szimbólumainak elemzése számos ponton kapcsolódik az ikonográfia, ikonológia, a szimbólumértelmezés és a rajzelemzés módszereihez. E kapcsolódási pontok feltárása mellett áttekintem a módszer pedagógiai kontextusba helyezett alkalmazási lehetőségeit is. Tanulmányomban részletesen bemutatom a feladatsor 5 szimbólumának jelentésrétegeit, valamint a szimbólumok rajzának szerepét az önkifejezés elősegítésében.

Kulcsszavak: önkifejezés, kamaszkor, vizuális szimbólumok, rajzelemzés a pedagógiai gyakorlatban

Bevezetés

Mai világunk elképzelhetetlen képek nélkül, de sokszor ebben a képözönben mintha pont az egyik legegyszerűbb formájáról, a rajzokról feledkeznénk el. A szabadkézi rajz művészetként vagy a gyermekkor tartozékaként él a gondolatainkban, és ritkán jut eszünkbe más kontextusban is foglalkozni vele. Pedig a kamaszkor során a képalkotás igénye ismét előtérbe kerül, és ez jellemzően nem a művészi alkotás vagy a valóság-hű ábrázolás vágyával függ össze, hanem sokkal inkább az önkifejezés, az énközlés igényéből fakad. Elég hozzá a legegyszerűbb eszköz, egy darab papír és egy ceruza, hogy még a legzárkózottabb kamaszok is személyes üzeneteket küldjenek nekünk önmagukról a rajzokon keresztül.

Ezeket az üzeneteket azonban meg is kell érteni. Doktori disszertációm témája cigány/roma és nem roma kamaszok önkifejező rajzainak vizsgálata a saját fejlesztésű 5-szimbólum rajzi feladatsor felhasználásával. Kutatásom során 120 fős, 8. osztályos tanulókból álló mintán vizsgáltam a szimbolikus témájú rajzok használatának lehetőségeit iskolai környezetben. Témám tehát egy olyan

sajátos területet érint, mely az ikonográfia, az ikonológia, a rajzelemzés és a szimbólumértelmezés metszetében helyezkedik el. Tanulmányomban röviden áttekintem ezeket a kapcsolódási pontokat, valamint a képelemzés pedagógiai kontextusba helyezett alkalmazási lehetőségeit. Kitérek a feladatsorban használt vizuális szimbólumok ikonográfiai szemléletű bemutatására is.

Mivel kutatásom során a saját fejlesztésű 5-szimbólum rajzi feladatsort alkalmaztam, ezért elsőként ezt mutatom be.

Az 5-szimbólum feladatsor

Az 5-szimbólum feladatsor egy célzottan pedagógiai használatra szánt projektív rajzi feladat, mely egy képzeletbeli utazás történetébe ágyazva rajzoltat meg 5 megadott szimbólumot. Az 5 megadott szimbólum a hajó, ház, szív, fa és egy választott szimbólum rajza önmagukról. Az 5-szimbólum feladatsorban nincs jó vagy rossz megoldás. A megadott témákat a tanulók egyéniségük és képzeletük szerint teljesen szabadon, mindenféle megkötés, javítás, javaslat vagy korrigálás nélkül rajzolhatják le.

A feladatsor projektív rajzi feladat abban az értelemben, hogy a rajzokon keresztül belső tartalmak jelennek meg. A projektív vizuális feladatok ugyanis valamilyen hívőinger segítségével előhívják a személyes élményvilág kifejeződését, és ezek a belső tartalmak projektálódnak a képfelületre (Kiss és Bergmann, 2014). Jelen esetben a hívőinger az 5 megadott szimbólum, melyek mindegyike más-más aspektusból ugyan, de egyaránt a rajzoló személyiségét, gondolatait és érzéseit tükrözi. A projektív rajzok használata gyakran összekapcsolódik a terápiás eljárások fogalmával, ami valamely mentális betegség vagy problémahelyzet gyógyító célú kezelését jelenti, de tágabb kontextusban számos hazai szerző az egészséges gyermekek rajzait is projekciós felületnek tekinti (például Feuer, 2000; Gerő, 2007). A projektív rajzok a pszichológiai felhasználás mellett tehát részét képezhetik a tudatos nevelő és fejlesztő pedagógiai munkának is. Fontos különbség a terápiás célú használathoz képest, hogy a pedagógiai használat során a projektív rajz célja nem a tudattalan tartalmak feltárása, hanem a rajzoló tudatos gondolatainak és érzéseinek megismerése és jobb megértése. A rajz ebben az esetben tehát egy kommunikációs csatorna, mely a párbeszéd alapját képezi akár szimbolikus formában; - vagyis a rajzról szóló beszélgetés során; - akár nyíltan, a rajzoló önmagára vonatkoztatott gondolatainak értelemben. A projektív típusú rajzfeladatok a vizuális kultúra tantárgy paradigmaváltásának részeként így a személyes és szociális kompetencia fejlesztésének is kiváló eszközei lehetnek (Nagy, 2002).

A feladatsor az önkifejezés eszközeként a szimbólumok vizuális ábrázolását használja. Vizsgálódásaim során abból a meghatározásból indultam ki, hogy a szimbólum egy olyan jel, mely valamit helyettesít, és különleges jelentéssel ruházódik fel (Pléh, in Kapitány és Kapitány, 1995, 149–150. o.). A szimbólum jelentésrétege tehát mindig többretű, és a hétköznapi jelentése mellett sajátos, mélyebb jelentéssel is bír. Erre a kettős jelentésére utal Foucault szimbólum-fogalma is: „A szimbólum olyan alakzat, illetve szó vagy

dolog, melye legalább két jelentéssel bír, ezek egyike konkrét, a másik absztrakt, s a szimbólum ennek a konkrét jelentésnek a segítségével így vagy úgy megjeleníti, mintegy kézzelfoghatóvá teszi, ha nem meríti is ki az absztrakt jelentést” (idézi Kiss, in Kapitány és Kapitány, 1995, 290. o.). A feladatsorban megadott szimbólumok többretű jelentéstartományukkal egyszerre segítik az önfeltárást, önkifejezést, és az énhatárok megtartását is. A rajzoló ugyanis bármikor visszahúzódhat a hétköznapi jelentés védelmébe, és mondhatja, hogy egyszerűen csak egy házat, hajót vagy fát rajzolt. Ugyanakkor a szimbólumok mélyebb jelentést hordozó rétege lehetőséget kínál a kamasznak az önmagáról való gondolkodásra, és eszközt biztosít akár olyan verbálisan tiltott vagy szégyellt tartalmak kifejezésére is, mint a düh, agresszió, lázadás, szégyen, szorongás vagy kisebbségi érzés.

Szemléletem másik fontos alapja a Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor által körvonalazott szociológus vagy társadalomtükörző szimbólumfelfogás, mely a szimbólumok funkcióját a valóság megismerésben látja. E felfogás szerint a szimbólum olyan kép, jelkép, tükrözés, mely társadalmi folyamatokra vagy mögöttes társadalmi tartalmakra utal. A szimbólumnak így sajátos szerepe lehet a megismerésben és identitásképzésben, segíti az emberek közötti kommunikációt, valamint szimbolikus formában kifejezi, összegzik az étellel kapcsolatos tudásunkat és attitűdjeinket (Kapitány és Kapitány, 1995). Ez különösen fontos szerepet kap a kamaszkorban, ekkor ugyanis alapvetően megváltozik a vizuális ábrázolás funkciója. „Az ábrázolás a *leképezéstől* gyakran a szimbólumokba rejtett *kifejezés* felé tolódik el” (Kárpáti, 2005, 25. o.). A kamaszok az önismereti átalakulás időszakában a vizualitásban is az önkifejezés lehetőségeit keresik, melynek spontán módon is eszköze lesz a személyes szimbólumok alkotása. „A szimbólumalkotás célja a kamaszkorban legtöbbször *személyes tartalmú 'rejtett üzenet'* küldése – jelbeszéd, amely nonfiguratív és ábrázoló formát egyaránt ölthet, és egyedi jelképeket tartalmaz. A kamaszok számos kulturális jelképet használnak, bár gyakran

nem pontosan abban az értelemben, ahogyan az ikonográfiai lexikonokban áll. A *'magas kultúra' jelképeit, mint idézeteket*, integrálják saját jelképrendszerükbe. (...) Az alkotó szöveges magyarázata a kamaszrajzok szimbólumainak megértéséhez nélkülözhetetlen. A rajz számos esetben segíti a szóbeli közlést, utat nyit az egyébként nehezen születő szavaknak. A magyarázatból gyakran egészen más képértelmezéshez jutunk, mint amit a látvány a felnőtt szemlélőnek sugall” (Kárpáti, 2001, 199–200. o.). A rajz így tehát egy kommunikációs csatornává válik, amely összeköti a belső világot a társadalmi közeggel, és szavak helyett a képek nyelvén beszél a rajzoló gondolatairól és érzelmeiről. A technikai tudás, a valósághű ábrázolás és a magas színvonalú kivitelezés (vagyis a leképezés) ebben az esetben másodlagossá válik, pontosabban a tartalomnak rendelődik alá. A rajzolás célja ugyanis az 5-szimbólum feladatsor esetében az, hogy a segítségével a serdülő képes jobban megismerni, megfogalmazni és kifejezni önmagát. Cél továbbá magának az egyéni szimbólum megalkotásának a folyamata is, hiszen ezen keresztül fejlődik az önkifejezésre való képesség.

Rajzelemzés, ikonográfiai elemzés és képi tartalomelemzés kapcsolódási pontjai

Első lépésként azt kell tisztázni, hogy az 5-szimbólum feladatsor rajzai milyen helyet foglalnak el a képek rendszerében, ez ugyanis meghatározza a további elemzési megközelítéseket is. A Szőnyi György Endre által ismertetett általános képtipológia alapján a szabadkézi rajzok olyan fizikailag létező grafikus képek, amelyeket a szubjektum hoz létre (1. ábra). A szerző megállapításai szerint „a szubjektum által létrehozott képeken nagy szerepet kap a történeti hagyomány által szentesített témák, motívumok, formák alkalmazása. E hagyomány által generált motívumokból és formákból építkező képek alkotják az ikonográfia és ikonológia tárgyát” (Szőnyi in *Kapitány és Kapitány*, 1995, 90–91. o.). Mivel az 5-szimbólum feladatsor megadott szimbólumai is történeti és kulturális hagyomány által szentesített témák, ezért annak ellenére, hogy maguk a rajzok nem a művészettörténet, és még csak nem is a művészeti alkotásokhoz tárgyköréhez tartoznak, bizonyos értelemben mégis alkalmasak az ikonográfiai megközelítésre.

<i>KÉP (azonosság, hasonlóság, similitudo)</i>	<i>Fizikailag létező</i>	<i>Mentálisan létező</i>
Szubjektumtól függetlenül keletkező	OPTIKAI KÉPEK (tükrözés, projekció)	ÉRZÉKELT KÉPEK (látvány) MENTÁLIS KÉPEK (álmok, emlékek)
A szubjektum által létrehozott	GRAFIKUS KÉPEK (rajzok, szobrok, hieroglifák)	VERBÁLIS KÉPEK (leírások, szóképek, metaforák)

1. ábra: Képtipológia (Szőnyi, 1995)

Egyik fontos kapcsolódási pont az ikonográfiai megközelítés és a rajzelemzés módszertana között, hogy mindkét metodika alkalmaz a képeken tartalmi elemzést. A rajzelemzés módszertana tartalmi elemeket vizsgál, például a rajz egyéni kifejezőerejének és érzelmi töltésének azonosításán keresztül. Az 5-szimbólum feladatsor esetében ide tartozik a szimbólumok jelentésének értelmezése is. A rajzon szereplő szimbolikus témák jelentést

hordozó elemeinek vizsgálata, és ezt megelőzően már maguknak a megadott szimbólumoknak a kiválasztása, valamint jelentésük alapos feltárása szintén szorosan kapcsolódik az ikonográfia gyakorlatához. A rajzok formai elemeinek vizsgálata a rajzelemzés másik fontos összetevője, mely viszont számos a képek tartalomelemzésének módszerével mutat párhuzamot. A képi tartalomelemzéshez hasonlóan a rajzok elemzésének is lényeges eleme a

kódolási kategóriák megállapítása, a kódolás és azok értelmezése. Gillian Rose tanulmánya a képi tartalomelemzés módszertanának leírása során számos olyan megállapítást tesz, mely a rajzok elemzésre is vonatkozik. A szerző szerint például a képeket olyan összetevők vizsgálatára kell redukálni, mely az elemzés célja szempontjából jelentőséggel bír (Gillian in Blaskó és Margitházi, 2010). Az 5-szimbólum feladatsor estében ez különösen fontos szempont volt, hiszen a rajzelemzés módszertana alapvetően pszichológiai használatra készült. A pszichológiában használt projektív rajzteszteknek tehát közös jellemzője, hogy „céljuk a személyiség tudattalan folyamatainak, konfliktusainak feltárása, továbbá az elhárító mechanizmusok, az ellenállások és a viselkedést irányító, nem tudatos motívumok megismerése” (Vass, 2007, 20. o.). Pedagógiai használat során azonban, ahogyan ezt az előbbieken már ismertettem, megváltozik a projektív rajz célja, és a középpontba az önkifejezés kerül. Ezért az elemzési szempontokat is ennek megfelelően kell kiválasztani, és azoknak a tudattalan elemek vizsgálata helyett a tudatos tartomány minél hitelesebb feltárását kell szolgálni. Az 5-szimbólum feladatsorban formai elemeket vizsgál, például a rajznak a laphoz viszonyított mérete és elrendezése; a vonal minősége; a színhasználat; a rajz kidolgozottsága és részletezése.

Gillian a képek tartalomelemzésének ismertetése során bemutatja a kódok értelmezésének kérdéseit is. „A tartalomelemzés tehát olyan technika, amelynek az eredményeket értelmezni kell annak tükrében, hogy miként kapcsolódnak egy kép kódjai ahhoz a tágabb kontextushoz, amelyen belül az adott kép értelmet nyer” (Gillian in Blaskó és Margitházi, 2010, 406. o.). A rajzelemzésben szintén alapvető kérdés a rajzok kontextualizálása. Az egyes rajzi jelzések ugyanis sokféle jelentést hordoznak, tehát csakis több tényező együttes vizsgálata vezethet helyes következtetésre. Vass Zoltán, a rajzelemzés legismertebb hazai szakértője a rajzi jegyek szótárszerű értelmezése, a leegyszerűsítő és sematikus szemlélet helyett komplex vizsgálati módszert alkalmaz. A rajzot kontextusba helyezi és a rajzolási szituáci-

ót, valamint a rajzolás folyamatában résztvevő személyek kölcsönhatását is vizsgálja. Így az értelmezéshez tartozik a vizsgálatvezető (vagy az instrukció) és a vizsgált személy viszonya; a rajz keletkezésének a folyamata (például a rajzfelvétel folyamata alatt megfigyelt viselkedés, a verbális és nonverbális kommunikáció a rajzolás során vagy azt követően); az életkor, a vizsgált személy neme, kezűgyessége, iskolázottsága, szociális és társadalmi helyzete, vagy éppen a kulturális és etnikai különbségek is (Vass, 2007, 60–87. o.). Ezt, vagyis az értelmezési keretek kitágítását követem az 5-szimbólum feladatsor alkalmazása során is, mely szintén szoros hasonlóságot mutat az ikonológia tartalmi összefüggéseket és jelentéseket feltáró funkciójával.

Egy konkrét példa az ikonográfiai és rajzelemzési módszerek kapcsolódására Bak János tanulmánya, melyben a szerző a középkori szimbólumok rendszerezésére tesz kísérletet. A rendszerezés egyik szempontja a szimbolizálás módja, vagyis az a gondolati folyamat, mely egy képet szimbólummá tesz (Bak in Kapitány és Kapitány, 1995, 361–362. o.). A Bak által felsorolt kategóriák nagymértékben megegyeznek az 5-szimbólum feladatsorban szereplő választott szimbólumok rajzainak legjellemzőbb csoportjaival. A választott szimbólumok is a Bak féle típusok köré rendeződnek, így például jellemző csoportot alkotnak a megszemélyesítést (antropomorf vagy zoomorf ábrázolást), vagy a kicsinyítést, avagy pars pro toto megoldást alkalmazó választott szimbólumok. A témát példákkal illusztrálva részletesebben bemutatom a választott szimbólumok rajza című fejezetben.

Kutatásom módszertana

Kutatásom egy új pedagógiai eszköz, a saját fejlesztésű 5-szimbólum projektív rajzi feladatsor hatékonyságát és alkalmazási lehetőségeit próbálja ki a gyakorlatban, ennek alapján alkalmazott kutatásnak tekinthető, mely egyaránt tartalmaz kvalitatív és kvantitatív elemeket. A rajzok formai és tartalmi elemzése során mindkét módszert használom. A rajzok tartalmi elemeinek vizsgálata más tartalomelemzési

technikákhoz hasonlóan kvalitatív módszernek tekinthető, valamint a rajzok értelmezését kiegészítő részben strukturált interjú szintén kvalitatív kutatási módszer. Az egyes tartalmi és formai jegyek előfordulási gyakorisága, valamint azok más változókkal való összevetése (például nem, származás, szociális háttér), továbbá a csoport és kontrollcsoport vizsgálata kutatásom kvantitatív részéhez tartoznak. Vizsgálatom központját a rajzok tartalmi és formai elemzése alkotja. A rajzok elemzését a pszichológiai rajzelemzés elmélete és gyakorlata alapján, annak szempontrendszeréből kiindulva végeztem. Számos hazai és nemzetközi szerző rajzelemzéssel kapcsolatos munkásságát tanulmányoztam, melyek részben pszichológiai használatra szánva, részben pedagógiai megközelítésben tárgyalják a rajzelemzés és képelemzés lehetőségeit (*Feuer*, 1992; 2000; *Gerő*, 2002; *Hárdi*, 1983; *Malchiodi*, 2003; *Tihanyiné Vályi*, 2009; *Sehringer*, 2005; *Silver*, 2005; *Vass*, 2005; 2006; 2007; 2011). Mivel azonban dolgozatomban nem pszichológiai, hanem pedagógiai szempontú megközelítésből használja a tanulók rajzait, ezért az említett rajzelemzési módszert egyes pontokon egyszerűsítettem és csak bizonyos elemeit alkalmazom. Mivel vizsgálatom során célom a rajzi feladatsor pedagógiai környezetben történő felhasználása volt, ezért a hangsúlyt mindvégig a tudatosult rajzi elemekre, az önkifejezés tudatos aspektusaira, a rajzoló önértelmezésére és a rajzra mint nonverbális kommunikációs csatornára helyeztem. Ez a tudatosulási folyamat gyakran a szimbólumok rajzolása során vagy az arról való beszélgetés során megy végbe. A tudattalan elemek analitikus feltárása nem célja vizsgálatomnak, ahogyan ezt sem a pedagógiai kontextus, sem a kompetenciahatárok nem engednék meg.

A vizsgálatomhoz kidolgozott rajzelemzési szempontok a Vass Zoltán nevéhez fűződő formai és szerkezeti rajzelemzés legfontosabb területeit képviselik (*Vass*, 2006). Az elemzési szempontjaim közül a rajzok formai elemeit vizsgálja a *rajzlap*hoz viszonyított méret és elrendezés; a *vonal minősége*; a *színhasználat*; a *kidolgozottság*; és a *részletezés*. Tartalmi elemeket vizsgál az érzelmi töltés és az egyéni kifejezőerő, melynek megállapításá-

nál figyelembe vettem az egyes szimbólumok mögöttes jelentését is. A megadott formai és tartalmi elemzési szempontokra kidolgozott értelmezés alapján elkülönülnek a problémát jelző, valamint a harmonikus, kiegyensúlyozott állapotot tükröző rajzok. A rajzok értelmezéséhez elengedhetetlen a tanulókkal való elbeszélgetés, vagyis a rajzoló önértelmezése.

A kutatás módszertanához kapcsolódik a projektív típusú rajzok pedagógiai értékelésének kérdése is. Mivel ebben az esetben nem a technikai tudás vagy az ábrázolási készség értékelése a cél, ezért egyes hagyományos értékelési módok az önkifejezést szolgáló rajzok esetében nem használhatóak. Így például a korrigálást, a tanár által tett javaslatokat vagy a számjegyes osztályzást eleve kizárja a feladat jellege, melynek alapján ebben a feladatsorban nincsen rossz megoldás, és a rajzoló a tartalomban és a kifejezésben teljes szabadságot élvez. Ugyanakkor az iskolai helyzet megköveteli, hogy a tanulók munkáit valamilyen módon értékeljük. Pataky Gabriella a vizuális kultúra tantárgy új területeinek és céljainak megjelenésével (például vizuális kommunikáció, tárgy- és környezetkultúra) olyan új értékelési kultúráról beszél, mely objektív alapon nyugszik. Így például a projektfeladatok értékelése magába foglalja az elkészült alkotások mellett a munkafolyamatot, a tanulók önértékelését és a nyilvános bemutatást is. A portfóliók értékelése pedig az alkotói kompetenciák mérését szolgálja a problémamegoldó-képesség, a kommunikációs képesség, a kreativitás és tartalmi kompetencia, a közlés és kifejezés technikája, valamint az összkép értékelésével (*Pataky*, 2012, 47–50. o.). Ezek a szempontok támpontot adnak az 5-szimbólum feladatsor tanórai értékeléséhez is.

A továbbiakban az ikonográfiai szemlélethez kapcsolódva a rajzok tartalmi elemzésnek a szimbólumok értelmezésére vonatkozó kérdéseit ismertetem. Azt mutatom be, hogy az 5-szimbólum feladatsor szimbólumaihoz milyen jelentéstartalmak kapcsolódnak a történelmi hagyomány, a vallási és kulturális örökség, valamint a művészettörténeti és irodalmi források alapján.

A hajó mint szimbólum

Az 5-szimbólum feladatsor kerettörténete szerint egy képzeletbeli utazásra indulunk a saját hajónkkal, az első feladat tehát egy hajó megtervezése. A hajó témája számos kultúrtörténeti és történelmi példával utal arra, hogy az emberség gondolkodásában átvitt értelemben is használatos jelkép. Legáltalánosabb értelmezésben a hajó az átmenetet és átkelést jelképezi, szimbolikus értelemben élet és halál között. Az emberi élet veszélyeit, kiszolgáltatottságát, sebezhetőségét jelképezi az elemeknek kitett bárka képe, ugyanakkor a hajó egyben az oltalmazó és segítő eszköz is, mialatt végigviszi utasát az életen (*Guillemot & Blumel*, 2009, 64. o.). A hajónak mint kulturális örökségeknek a hétköznapi gondolkodásba való beépülését jelzik azok a szólások vagy szófordulatok, melyek a hajózást az emberi élet jelképeként használják. Ilyenek például a következő kifejezések: *nyugodtabb vizekre evez; révbe ér; hányattatott életet élt; megfeneklett vagy zátonyra futott ügy; hátszellet kapott; egy csónakban eveznek*. A szólások közül a hajó emberi életre vonatkoztatott szimbolikus tartalmára utalnak a következő példák: *csendes tengerek nem nevelnek ügyes tengerészeket; hajótörés után bölcsebb a kapitány; a hajó magától is lemegy a folyón; szép időben könnyű hajót kormányozni; elhagyja a süllyedő hajót, vagy menekül mint patkány a süllyedő hajóról*.

Számos vallási és mitológiai történet utal a hajó vagy bárka szimbolikus szerepére. Az ókori görög mitológiában Kharón, az alvilág révésze szállítja a lelkeket az élők és holtak világa között a Styx folyón át. A Kalevalában ehhez hasonlóan csónak szállítja át a lelkeket a holtak országába. Szintén a görög mitológia egyik legismertebb története Odüsszeusz utazása, melyben a hős, hogy levezelje bűneit, fantasztikus hajóutazáson vesz részt, melynek során megismeri a világ számos jelenségét és önmagát is. Az ókori Egyiptomban szintén több jelképes rítus része volt a hajó és a bárka, melyek élet és halál, elmúlás és újjászületés témái köré épültek. A zsidó és keresztény hitkörben Noé bárkája az egész emberiség megmentő eszköze volt, míg az Új-

szövetség egyes történeteiben a hajó a közösség és a védelem jelképe. A hajó az egész Katolikus Egyház jelképe is.

A hajó képét nem csak az egyházi tanítók használták metaforaként. Az irodalomtörténet számos példát szolgáltat arra, hogy a hajó milyen összetett jelképként szerepel gondolkodásunkban. Becker Fülöp Ágost Rousseauról szóló tanulmánya nagyon jól érzékelteti, hogy a hajó mint hasonlat hogyan vonatkozatható az emberi jellemre, mely az életút megtételének eszköze. Az Emil című regényt elemezve Becker Emil jellemének bírálatát úgy fogalmazza meg, hogy őt egy hajóhoz hasonlítja: „A nagy gonddal épített hajóról hiányzott a ballaszt, hogy a hullámos tengeren föl ne bukják, talán a köteltség és gond, amelynek súlya az ingadozó hajót egyensúlyba tatott volna. (...) A hajónak nincs kormány: kipróbált, megacélosodott jellem, nincs vitorlája sem: magasabb röptű gondolkodás, tudásvágy, tettvágy és teremtő erő” (*Becker*, 1902, 55. o.). A verseknek is gyakori költői képe a hajó. A teljesség igénye nélkül idézek néhány jellemző példát a költészetből. Petőfi Sándornál a hajó az uralgó nemesség, míg a tenger a néptömegek szimbóluma (Petőfi Sándor: *Föltámadott a tenger*). Arthur Rimbaud *Részeg hajó* című versében önmagát és a saját emberi élettűt azonosítja a hajó útjának bemutatásával, de kiváló példa a hajó emberi élettel való párhuzamára az 8. századi kínai költő verse is: *„Hajó a Sors, hab verdesi mogorván/és akaratumk rajta gyenge kormány”* (Vej Jing-Vu: *A jangcén vitorlázva*. Fordította Kosztolányi Dezső). Kevésbé allegorikusan használja a hajót számos egyéb irodalmi alkotás, melyekben a hős tengeri úton jut elképzelt, szimbolikus tartalmakat megvalósító világokba, mint például Gulliver (Swift), Robinson Crusoe (Defoe), vagy Szindbád (Krúdy Gyula). A különleges tulajdonsággal bíró, szimbolikus szerepet betöltő hajók napjaink sikeres filmjeinek is központi motívumai. Jó példa erre a *Karib tenger kalózái* című mozifilmben szereplő Fekete Gyöngy nevű kalózhajó, Pán Péter repülő hajója, vagy az *Assassin* nevű animációs játéksorozat ikonikus hajói, de nem maradhat ki a sorból a szinte mitológiai magasságokba emelt Titanic sem.

Annál is inkább a hajóhoz tapad a kaland, az emberi túlélés és a sikeres küzdelem ideája, mert számos esetben a hajó mint eszköz valóban ezt a szerepet töltötte be az emberiség történetében. Így kultúránk alapvető tudásanyagához tartoznak a viking hajók, Kolumbusz Kristóf Sancta Maria-ja, a spanyol Armada vagy a II. világháború tengeri csatáinak hajói. Ezek a valóságos eszközök az emberi leleményességnek, kitartásnak, a világ felfedezésének vagy éppen a jó ügyért való küzdelemnek a szimbólumaivá váltak. A hajók kultúrtörténetben betöltött alapvető helyét tükrözi képzőművészeti alkotások egész sora is. Hollandiában külön iskolája van a tengerés hajófestészetnek, mely a 18. században élte fénykorát, de mindmáig tovább él. A hajó jelképének kultúránkba való beágyazódásáról árulkodnak a városok vagy országok címerében szereplő hajófigurák is, mint például az Európai fővárosok közül Helsinki és Párizs címere. Ez utóbbinál a szimbolikus jelentést erősíti az a tény, hogy a város nem tenger partján fekszik, valamint a címeren olvasható felirat is: *Fluctuat nec mergitur* (*Hánykolódik, de nem merül el*). Több fejlődő ország címerében is szerepel a hajó motívuma, ahol az ország történelmére, felfedezésére és konkrét gazdasági jelentőségére utal (például Kuvait, Libéria, Costa Rica, Tunézia).

Feuer Mária a gyermekrajzok fejlődéslélektanát bemutató kötetében külön foglalkozik a hajó ábrázolásának változásával. „A hajó a történeti idők kezdetétől szimbolikus járműként szerepel számtalan mítosz és vallás jelképrendszerében. Kapcsolatos más létformákba való eljutással, a halállal, a születéssel, az újjászületéssel és az ünnepekkel is. Általában összefüggésbe hozható az utazással és az életút megtételével. A sors megoldandó kulcsfeladata: a nagy vízen való átkelés. A hajó, a csónak, a bárka tehát kapcsolatos a nagy erőpróbákkal, de segíti is az utazót, a jó kormányos biztonságban partra ér. A hajó szimbolikus jelentéseire utalnak a közmondások is” (Feuer, 2000, 362. o.). Feuer külön kitér 10–15 évesek rajzainak hajóábrázolásaira, melyek megfigyelései szerint a könyvekben és filmekben szereplő nagy, régi típusú vitorlás

hajókat ábrázolnak. „A rajzok kifejezik az emberi ügyesség, okosság és leleményesség győzelmét az elemi és szabályozatlan erők fölött” (Feuer, 2000, 370. o.).

Az 5-szimbólum feladatsorban a hajó szimbolikus jellegét erősíti az a tény, hogy a vizsgált tanulók környezetében a hajó nem hétköznapi közlekedési eszköz. Az utazás fantáziája pedig különösen is mozgósító erejű felhívó kép serdülőkorban, mert ekkor jellemző a családtól és szülőktől való függetlenedés vágya. Tovább erősíti az utazásnak és a saját élethelyzetüknek a párhuzamát az a tény, hogy a vizsgálataimban résztvevő 8. osztályos tanulók nagy része valóban búcsúzásra, szimbolikus vagy valódi értelemben vett utazásra készül, hiszen a tanév vége után más intézményben, középiskolában folytatják tanulmányaikat. Az 5-szimbólum feladatsor kerettörténetében a hajó tehát egyrészt a valóságos, külső világtól való eltávolodást és a belső gondolatok felé fordulást jeleníti meg. Másrészt, mivel a hajó az utazás eszköze, így annak a jellemzői a problémákkal való megküzdés eszköztárát mutatják meg. A kamaszok saját maguknak tervezett hajóinak mérete, stabilitásának mértéke, irányíthatósága és felszereltsége azt tükrözi, hogy a serdülő milyen érzésekkel, mekkora önbizalommal és magabiztossággal, vagy éppen ezek hiányával indul el élete útján.

A következő példák olyan hajók rajzait mutatják be, melyek felszereltsége és helyzete a rajz tartalmi és formai jegyeinek elemzése, valamint a rajzoló önértelmezése alapján a rajzot készítő serdülők érzéseit vagy lelkiállapotát tükrözik. A 2. ábrán egy 14 éves fiú rajza látható. A zárt formájú hajó katonai színekkel van díszítve és számos fegyver látható rajta. A rajz a formai és tartalmi jellemzők alapján rejtőzködő, védekező, és támadó magatartásra utal. A tanuló saját szavai megerősítik a minél nagyobb biztonságra törekvést, a védekezés és támadás együttes meglétét, a veszélyeztetett helyzet érzését: *Lánctalpas hadihajó, kétéltű, így a szárazföldön és a vízzen is jól tud menni. Minél több fegyvere van, annál jobb. Agresszív, mindig támad.*

2. ábra: Lánctalpas hajó

A 3. ábrán lévő képet egy 14 éves fiú készítette. Két hajó is látható rajta. Az egyik egy háromkéményes óceánjáró, amelyik félig a víz alatt van, csak a kéményei lógnak ki a víz vonala fölé. A másik egy kicsi mentőcsónak, amiben egy pálcikaember áll és kiabál. (a szóbuborékban olvasható felirat: WohhoooOOOoo!) A kis csónak mellett egy kitátott szájú, nagyméretű hal látható hegyes fogakkal. A rajz formai és tartalmi jegyei, mind pedig a rajzoló önértelmezése bizonytalanságról, veszélyeztetett érzésről, erős szorongásról árulkodnak. A rajzoló így mutatja be a képet: Én nem a süllyedő hajón vagyok, hanem a mentőcsónakban! Azt meg bekapja egy cápa. Segítségért kiabálok.

3. ábra: Süllyedő hajó

Hasonlóan bizonytalan érzéseket tükröz a 4. ábrán látható hajó rajza is. Ebben az esetben a rajzi jegyek és a kommentár alapján feltételezhető, hogy a rajzoló fiú valamely konkrét vagy vélt veszélyérzet miatt nem nagy önbizalommal vág neki az élete változásainak. Félelemmel vág neki az útjának és kudarcot képzel maga elé. A rajzot készítő 13 éves fiú

így mutatja be a munkáját: *A kikötő tele van krokodilokkal. Amikor el akartam indulni a hajómmal, akkor az egyik megtámadott. A hajót kettéharapta, engem felfal. A partról nézi egy ember, de nem segít.*

4. ábra: Kikötő krokodilokkal

A kamaszok rajzain megjelenő agresszív motívumokkal és ezek lehetséges jelentésével bővebben foglalkozom korábbi közleményemben (Bergmann, 2013).

A ház mint szimbólum

A feladatsor történetének folytatása szerint hajónk egy nagy viharba keveredik és hajótörést szenvedünk. Partra vet minket a víz egy szigeten, ahol vár minket egy ház. Második szimbólum tehát a ház rajza.

A ház rajza az egyik leginkább elterjedt és széles körben alkalmazott, validált tematikus pszichológiai rajzteszt. A házrajzok elemzését először Buck írta le a Ház-Fa-Ember tesztben, de később számos más szerző közölt róla monográfiát vagy elemzést. E szerzők alapján a ház a lakóhelyet, az otthont és a családon belüli kapcsolatokat, valamint a személyiség egészét és szerkezetét is szimbolizálja. Vass Zoltán ismertetése szerint a ház a rajzoló gyermek otthonnal kapcsolatos attitűdjeit, és a szülőkkel, testvérekkel való kapcsolatát is szimbolizálja (Vass, 2007, 69–70. o.).

Feuer Mária a gyermekrajzok fejlődés-lélektanának bemutatása során szintén kiemelten foglalkozik a ház ábrázolásának fejlődésével. „A ház a nomád életet elhagyó, letelepülő ember helyhez kötődésének szimbóluma, ugyanakkor az archaikus népeknél

a világ közepének jelképe. A biztonság, a védettség, a stabilitás, a viszonylagos állandóság képzetét kelti. (...) A mélylélektan felfogása szerint, ami a házban történik, az bennünk történik, az álmainkban gyakran mi magunk vagyunk a ház. Fontos tehát, hogy melyik szinten és mi történik benne álmainkban, hogy éppen rendet rakunk, javítjuk, felújítjuk vagy elherdáljuk, rongáljuk, kárt okozunk-e benne” (Feuer, 2000, 350. o.).

Az 5-szimbólum feladatsor használata során a háznak mint szimbólumnak a jelentését a pszichológiai gyakorlat alapján érvényesnek tekintem. Feuer Mária megállapításaihoz kapcsolódva feltételezem, hogy nem csupán az álom során, hanem a képzeletben megalkotott ház is a rajzoló személyét tükrözi. Ez a szimbólum a feladatsor kerettörténete alapján is a „hazaérkezés”, az „otthonra találás” jelképe a hajótörés után. Ugyanakkor pont a hajótörés motívuma miatt általánosabb értelemben is egy menedékhely, védelem, ahova behúzódha-

tunk. A ház tehát az 5-szimbólum feladatsorban a családdal kapcsolatos érzések mellett a baj esetén a biztonságot nyújtó, támogató közeget, vagy éppen ezeknek a hiányát is tükrözi. A következő ábrák olyan ház-rajzokat mutatnak be, melyeken a rajzok formai és tartalmi jegyei, valamint a rajzoló saját értelmezései is a ház szimbolikus tartalmát támasztják alá. Az 5. ábrán egy 15 éves lány ház rajza látható. A tartalmi és formai elemzésének alapján a rajzoló lány számára ez a ház a családi biztonságot, ugyanakkor a kamaszkor önállósulási, elszakadási törekvéseit is jelképezi. Ezt megerősítik a rajzoló képhez fűzött szavai is: *Barátságos, napsütötte tisztáson áll. Belül világos, sok ablaka van, sok szoba, nagy konyha, tágas szalon, meg minden amit egy ilyen úri házban meg lehet találni. De ezt a házat távolinak érzem, nem tartogat már számomra újdonságot. Az egyetlen különleges benne, hogy a dzsungel közepén áll és bármikor bemehetek. Engem most sokkal jobban érdekel az erdő!*

5–6. ábra: Ház a dzsungelben, Világvégi börtön

A 6. ábra egy 14 éves roma fiú rajza. A kép és a felirat is azt tükrözi, hogy a rajzoló a hajótörés, vagyis baj esetén milyen védelemre, milyen menedékre számít. Az épületen látható felirat szerint ez a ház a szigeten egy „világvégi börtön”. Bejárata mellett zászló leng, melyen a következő szöveg olvasható: *„Innen még senki se jutott ki”*. A bal oldali feltartott karú emberalak a rajzoló szavai alapján ő maga. Egy barlangban áll és elmondása szerint sír. Mivel a fiú tágabb családjában és ismeretségi körében többen ültek már börtönben, így feltételezhető, hogy a rajzban a saját jövőképe is megjelenik.

A szív mint szimbólum

A rajzi feladatsor kerettörténetének folytatása szerint miután kipihentük magunkat a házban, elindulunk, hogy felfedezzük a szigetet. Találunk egy barlangot, benne két varázslatos tükröt. Az első tükörbe belepillantva a testünk képe helyett saját szívünket látjuk. A saját szív lerajzolása a harmadik szimbólum.

A szívhez tapadó számos szimbolikus tartalomról és érzelmi töltésről nagyon kifejezően árulkodnak azok a magyar nyelvben használatos szavak vagy kifejezések, melyek a szív szóval egy lelkiállapotra vagy az emberi jellem egyes tulajdonságaira utalnak. Ilyen kifejezések például a

vajszívű, lágyzívű, jószívű, szívesen, kőszívű, keményszívű, szívtelen, szűkkeblű, jégből van a szíve, aranyból van a szíve, csupaszív, oroszlánszívű, szívtipró, összetörte a szívét, szívbe markoló, szívet tépő, szívet melengető, meghasadt a szíve, szívébe zárta, lángolt a szíve, összeszorult a szíve a félelemtől, kitarja a szívét, szívére vette, szíven ütötte, szíven viseli a sorsát, a szívére hallgat, szívébe zárta, majdnem kiugrott a szíve a helyéről, torkában dobogott a szíve, tiszta szívből, keserű szívvel, nagy kő esett le a szívéről, szívvel-lélelkel, eszem a szívedet, szívem közepe, gyermeket hord a szíve alatt, jó szívvel viseltetik valami vagy valaki iránt, két szerető szív egymásra talál, szívből jön.

A szívhez kapcsolódó szimbolikus jelentések részben az emberi szerv meghatározó szerepéből fakadnak. „A szív a vérkeringés központi szerve és motorja. (...) A vegetatív idegrendszer reflexesen szabályozza a szív működését a mindenkori helyzetnek, igénybevételnek megfelelően” (Tarsoly, 2010, 91–93. o.). Ennél a funkciójánál fogva az emberi élet központját jelképezi. (Ha valakinek dobog a szíve, az egyet jelent azaz, hogy él.) A vallástörténeti munkák szerint a szív a legkülönbözőbb hitrendszerekben központi jelentőséggel bír, így pl. az egyiptomi, az ókori görög és római vallásokban, kínai hittanításokban és a zsidó-keresztény hagyományban is. A Szentírásban a szív az ember belső életének központja, lelki erőinek és képességeinek forrása. Ez a lelkiismeret helye, valamint az Isten- és emberszeretet is a szívben lakozik. A lángoló szív az Isten iránti szeretet jelképe. (Diós, 2008, 314–318. o.). A keresztény tanításban külön jelentősége van Isten szívének, Jézus szívének, valamint Szűz Mária szívének. A szív nem csak a vallásoknak, hanem a népművészetnek is kedvelt motívuma. Előzménye a római ornamentikában jelenik meg a babérlevél stilizálásaként, elsősorban bajelhárító funkcióval. Magyarországon a 17. századtól terjedt el a forma használata. A parasztok számára dogozó mesteremberek, valamint a parasztok és pásztorok munkáin egyaránt általános. Jelentős a szív motívumának a szerelmi ajándékokhoz köthető használata, ezeken a tárgyakon szereplő díszítőelemek szerelmi szimbólumoknak számítottak, így a szív, a virág, vagy a páros madár (Ortutay,

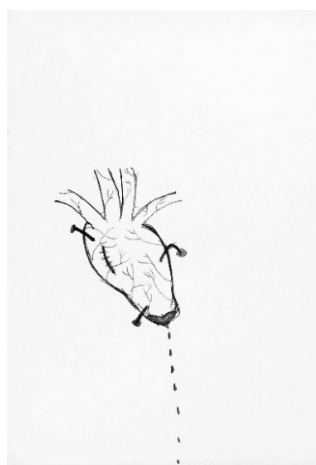
1982). A szív a testi szerelem jelképe is, hiszen formája a női keblekre, a szeméremdombra, lefelé fordítva pedig a férfiak heréjére vagy éppen a női fenékre hasonlít.

A szív legelterjedtebb, leginkább általános jelentése, hogy az érzelmek székhelye, a szeretet és szerelem szimbóluma. Ennek története a középkori szerelmi szimbolikában gyökerezik, de a görög és római mitológia szerelemhez kötődő istenei is az ember szívét célozzák meg nyilakkal (Erósz, Ámor, Cupido). A 15. századtól a szívet a profán, világi szerelem jelképeként tartották, így szexualitáshoz és a testi szerelemhez is köthető a szimbólum, majd a 18. századtól a szerelmi vagy házastársi kapcsolat képi szimbólumává vált. Napjainkban a padokba vésett vagy falra firkált, nyíllal átszúrt szív (gyakran a szerelmesek nevének kezdőbetűivel) a szerelem triviális szimbóluma (Hoppál, Jankovics, Nagy és Szemadám, 2010, 207–208. o.). Az irodalmi életben, a szerelmi költészetben, a vallási és világi festészetben és szobrászatban megszámlálhatatlan példa mutatja, hogy a szív az érzelmek helyének szimbóluma. Gyakori szerelmi jelkép a tetováló mintákon, a különböző együttesek jelképeként és divatmotívumként is. A szív a szerelmesek ünnepeként számon tartott Valetin-nap jelképe. Reklámgrafikai feliratokban általánossá vált a „szeret” szó helyettesítése egy szív formájú ikonnal (például I ♥ Hungary).

Ezek alapján az 5-szimbólum feladatsorban a saját szív rajzát a különböző érzelmek, érzelmi kötődések és vágyak kifejeződésének tekintem. Tükröződik benne, hogy milyen érzelmek töltik el a rajzolókat, kihez vagy mihez kötődik érzelmileg, legyen az személy (pl. családtagok, barátok vagy szerelmek), állat, tárgy, hobbi, kedvtelés, tevékenység, ideálkép vagy vágy. A 7. ábrán látható szív például az egyszerű megjelenítés ellenére is igen részletesen kifejezi rajzolójának, egy 14 éves lánynak az érzelmeit. Így mutatja be: *Sötétben van ez a szív, mert sokat érzem magam egyedül. Beliül sárga, ez az irigység. Irigy vagyok a többiekre, akiknek sok barátjuk van. Körülötte fal van, elszigetelve érzem magam. Védelemből építettem. Ez a rajz tetszik az 5 közül a legjobban!* A 8. ábrán egy 15 éves cigány fiú szív rajza látható. A fiút az

iskolában erősen előítéletes közeg veszi körül, sokat gúnyolják őt a cigánysága miatt. A rajz mellett, hogy olyan fájdalmas érzéseket tükröz, melyeket a készítője szóban nem tudna elmondani, jó példa arra is, hogy milyen erős

érzelmi töltést hordozhat egy gyengébb technikai kivitelezésű rajz is. A fiú így jellemzi a saját szívéről készült képet: *Fekete és sebhely van rajta. Szögek vannak benne, de biztos nem maradnak ott. Vérzik.*

7–8. ábra: Szív a sötétben, Vérző szív

Választott szimbólumok rajza

A kerettörténet folytatásában beletekintünk a barlangban álló másik tükörbe is. Ebben a rajzoló saját magát látja elvarázsolt formában, ez lesz a választott szimbólum rajza önmagáról. Ezeknek a rajzoknak szimbólumként, jelképként való kezelését az indokolja, hogy a rajz instrukciója kifejezetten a saját magát bemutató szimbólum megalkotására szólít fel. Mivel a szabadon választott szimbólumok témái rendkívül sokfélék lehetnek, ezért a különböző rajzok jelentéstartalmának értelmezését minden egyes esetben külön-külön kell elvégezni. A szabadon választott szimbólum instrukciójához hozzátartozik, hogy a rajzoló verbálisan is megnevezze azt, amit lerajzolt, vagyis a tanulók önértelmezése és a rajzhoz fűzött szóbeli magyarázata ennél a szimbólumnál még inkább alapvető feltétel, mint a többinél.

A szabadon választott szimbólumok értelmezése sokféleségük és választhatóságuk ellenére mégsem egészen esetleges, és nem is csak a rajzoló önértelmezésére hagyatkozik. Felfedezhetők ugyanis közöttük olyan jellemző típusok, melyek párhuzamba hozhatóak a szimbólumértelmezés egyes területeivel (bővebben lásd Vass, 2007; *Kapitány és Kapitány*,

2005; *Bak in Kapitány és Kapitány*, 1995, 361–371. o.). Jellegzetes motívum például a megszemélyesítés, ezen belül a választott szimbólum lehet antropomorf vagy zoomorf ábrázolás. Antropomorf szimbólumok olyan példaképek vagy vágyott alakok rajzai, mint például a világ leghíresebb focistája, kedvelt film vagy tévésorozat főszereplője, egy szép nő vagy kigyúrt férfialak. Antropomorf ábrázolásra mutat példát a 9. ábra, mely egy 15 éves cigány lány választott szimbólumának rajza. Így mutatja be: *Ez egy Barbie. Én is az leszek nagy koromba, és lesz egy gazdag férjem.*

9. ábra: Barbie baba

A zoomorfábrázolás során a rajzoló egy állatfigurát választ önmaga jelképeként, általában az állatra jellemző tulajdonságok miatt. Az állatrajzok lehetnek elfojtott késztetések megjelenítései, de lehet a testséma és a személyiség biológiai oldalának tükrözése is. Azt is megmutathatja, hogy mennyi és milyen intenzív energiával rendelkezik a személy. Állatrajzban könnyebben megjelennek fájdalmas vagy elfogadhatatlan érzések, és a tanult sablonok kevésbé befolyásolják, mint az emberrajzot. Az állatok speciális szimbolikája is figyelembe vehető az állatrajzok esetében, melyet legrészletesebben az állatcsalád-rajzoknál dolgoztak ki (Vass, 2007, 72. o.).

A következő ábrák olyan választott szimbólumokról készült rajzokat mutatnak be, melyeken a rajzoló elmondása szerint az állatok egy-egy fontos emberi tulajdonságot, jellemvonást vagy érzést jelképeznek. A 10. ábrán látható madarat egy 14 éves roma lány rajzolta. A rajz színvilága, formai és tartalmi jegyei pozitív érzésekről, szárnyaló belső energiákról tanúskodnak. Mivel a megadott téma a saját magáról választott szimbólum rajza volt, így feltételezem, hogy a tanuló rajzról mondott jellemzői saját magára vonatkoznak. Így beszél a képen látható madárról: *Nagy szárnya van, repül meg énekel. Énekel, mert repülhet!*

10–11. ábra: Éneklő madár, Hűséges kutya

A 11. ábra választott szimbóluma egy kutya, rajzolója egy 13 éves lány. A rajzhoz fűzött verbális közlés megerősíti a kutya sztereotip tulajdonságaival való azonosulást: *Azért kutyát választottam, mert az hűséges. Akivel tényleg igazi barátságban leszek, azt nem hagyom ott. Van is két ilyen barátom nekem.*

A választott szimbólumok másik jellegzetes típusa a „pars pro toto” ábrázolás, vagyis rész az egész helyett. Ilyenkor a kamaszok egy-egy jellemző kedvtelésüket vagy hobbijukat választják ki önmaguk szimbólumaként, például a kedvenc sportjuk vagy tantárgyuk jelképét, egy kedvelt együttes vagy filmsorozat szimbólumát. Ezek a jelképek ugyan csak egy oldalról, de fontos jellemző alapján jelképezik a rajzoló személyt. Szintén visszatérő motívum a szabadon választott szimbólumok körében a különböző tárgyak rajza. Egy tárgy szimbolikus jelentése nagyon sokrétű lehet. Jelölheti egy csoporthoz való tartozást, jele lehet a társadalmi hierarchiának vagy presztízsnak, nőies-

ségnek és férfiasságnak, lehet spirituális jellege vagy összekötő, barátságot kifejező jelentése is. Érdekes példája ennek a 12. ábrán látható dollárjellel díszített nyaklánc a képe. A 16 éves cigány fiú választott szimbólumának rajza ez a medál, mely a nyakában lógott. A saját spórolt pénzéből vette. Ezt mondta róla: *Nagyon tetszik nekem. Arannyal futtatott!*

12. ábra: Dollár nyaklánc

A Kapitány szerzőpáros tárgyszimbolikához fűződő kutatási eredményei szerint „az ékszerek leggyakrabban a féltett tárgyak között jelennek meg. Ez a 'féltettség' itt a szimbolika magja is: (...) az ékszer erősen kapcsolódik a gazdájához (sokak számára fontos, hogy csak a sajátjuk legyen, nem keveseknek – és érdekes módon több esetben férfiaknak is – identitásuk kifejezője; s a szépség és a személyhez kötöttség követelménye az *egyediséget* is az ékszer kívánatos tulajdonságává teszi.)” (*Kapitány és Kapitány*, 2005, 155. o.). Megerősíti ezt az értelmezést, hogy a rajzoló fiúnak valóban különleges ismertetőjele volt a nagyméretű, egyedi nyaklánc. Az értelmezésbe a dollár jele miatt a pénznek mint szimbólumnak a jelentése is betársulhat, mely szintén féltett és vágyott tárgy, valamint a felnőtt lét szimbóluma is. A rajzoló 16 éves és a nyakláncot a saját pénzéből csináltatta magának, tehát a felnőttiségre való törekvés is megjelenhet ebben a szimbólumban. A tárgy nagy mérete, feltűnő jellege, a dollár jelének hangsúlyozott szerepe pedig a cigány/roma kamaszok márkajelzések iránti kiemelt vonzódását, és ezek presztízsteremtő hatását is tükrözi. A márkajelzésekhez hasonlóan a választott szimbólumok rajzában gyakran megjelennek a média ismert vizuális elemei, mint például az ismert logók és márkajelzések, az emotikonok, a mémek (*Hortoványi*, 2015).

A fa mint szimbólum

Az 5-szimbólum kerettörténetének befejezéseként kimászunk a barlangból és ott áll egy fa, melynek rajza az ötödik szimbólum. A fának mint szimbólumnak a leginkább szer-teágzó és sokrétű az értelmezési tartománya, ugyanakkor éppen ebből a diverzitásból fakadóan itt a legnagyobb a belemagyarázás veszélye és a tudományos gondolkodástól eltávolodó értelmezések térnyerése is. Ezért meg sem kíséreltem a fa szimbolikájának teljes áttekintését, csak jelzem a hozzá tapadó legfontosabb értelmezéseket.

A fa mint jelkép szinte valamennyi vallás tanításában megjelenik konkrét és átvitt ér-

telemben is (például az iszlám, skandináv és kelta mitológia, buddhizmus, ókori Egyiptom megszemélyesített fája). A környezetünkben leginkább elterjedt zsidó-keresztény hitrendszerben a fa kettős értelemben is nagyon sokrétű és mély értelmű jelkép. Elsőként az Édenkertben a bűnbeesés almafája, mely a Jó és Rossz tudás fája, másik fontos jelentésköre pedig az újszövetség Keresztfájához, Krisztus halálának helyéhez fűződik. E két fa szimbolikus jelentését a keresztény tanítók gyakran szembeállítják egymással. A vallási tanításokon túl igen elterjedt a mítoszokban, eposzokban vagy népmesékben az Élet fájának vagy a Világfának a képe. Ebben az értelemben a fa az ég és a föld, az Isten és az emberek kapcsolatának a jelképe. Jankovics Marcell szerint a mesék égiség fája egyetemes Tejút-jelkép. A fa hármas felosztása, a gyökér, a törzs és a lombzat további értelmezések forrása. Számos mondanakör szerint gyökerei az alvilágba nyúlnak, törzse a látható „középső” világ, míg lombja a menny, a fölénk boruló égbolt a „felső világ” jelképe (Hoppál, Jankovics, Kiss és Szemadám, 2010, 81. o.). A pszichoanalitikus szerzők, így Freud vagy Jung viszont a gyökér, törzs és korona hármasát a tudattalan, tudatos és felettes én kategóriáival hozza párhuzamba. A tudattalan tartalmak szimbolikus kivetítését tükrözi az a hagyomány is, mely a fa törzsét erotikus jelképként a fallosszal azonosítja, míg a faodút anyaméhnek, nyílását pedig a vulva szimbólumának tekinti (*Jankovics*, 1998, 92. o.).

A különböző (nép)szokásokban is számos jelentéssel bírnak a különböző fák, mint jelképek. Ilyen szimbolikus tartalmú fa a karácsonyfa, a májusfa, de átvittebb értelemben a kopjafa vagy fejfa, a bitófa, a szégyenfa vagy akár a családfa is. Az évszakokhoz köthető elmúlás és megújulás miatt a fa az emberi növekedés, fejlődés és elmúlás, a különböző életkorok, vagyis az élet menetének és ciklikusságának jelképe is lett. Számos bibliai vagy irodalmi idézet használja a fa jelképét a nemzetségekre. Az utódokat mint új hajtásokat, vesszőket értelmezi, melyek a család törzséből hajtanak ki. A fa emberi életciklussal való összekapcsolódására utal az a népszokás is, amikor a gyermeknek születésekor

ültettek egy fát, mely aztán együtt növekedett az emberrel. Hasonlóan szimbolikus jelentést hordoz a bölcső-ágy-koporsó hagyományosan fából készített hármasa is, mely az emberi élet keretét adja meg (Jankovics, 1998, 169. o.). A művészi ábrázolásokon a vallási utalásokon túl is visszatérő motívum a fa szimbóluma, melyeken számos esetben a festő azonosul vele, és önmagát vagy saját lelkiállapotát mutatja be a fa alakjában. Példa erre Csontváry Kosztka Tivadar Magányos cédrus című festménye vagy Van Gogh örvénylő ciprusai.

Amellett, hogy mindezek a jelentések kisebb-nagyobb mértékben részét képezik mindennapi gondolkodásunknak, feladatsoromban a fa motívum választását leginkább az indokolta, hogy a fa rajza egy ismert és széles körben használt projektív rajzteszt témája. Koch, Bolander és Buck nevéhez fűződik a Farajz tesztnek és értelmezésének a kidolgozása. Több szerző szerint a ház-fa-ember tesztben a farajz nyújtja a személyiség legkevésbé tudatos képét, mivel itt kevesebb énvédő mechanizmus gátolja a projekciót. „A farajz a személy önmagára vonatkozó, alapvetőbb és mélyebb intrapszichés érzéseit jeleníti meg. Sokrétű szimbolikájának egyike a növekedés: a fa egyenesen áll, mint az ember, növekszik, fejlődik, öregszik, végül meghal. A fa rajza mutatja, hogy a személy milyenek érzi viszonyát a környezethez. (...) A fa magán hordozza a múltbéli fájdalmas események jegyeit, áttekintést ad a személy fejlődéséről az évek során”

(Vass, 2007, 69-71. o.). Feuer Mária is utal rá, hogy a fák ábrázolása és a rajzoló személyisége szorosan összefügg. „A fa összképének formaalakításában olyan egyéni változatosság tapasztalható, hogy szinte az előábrázolásoktól kezdve individuális jegyeket figyelhetünk meg, amelyek a korai életszakaszokban is jellemzik a rajzoló bontakozó személyiségét. Ehhez hasonló jelenséget egy ábrázolási tárgyon belül szinte az egész gyermekkorban nem találunk. (...) Míg az emberrajzok körülbelül a 10. életévig bizonyos körülmények között korrelációt mutatnak az intellektuális fejlődéssel, addig a farajzok a személyiségfejlődés folyamatába engednek bepillantást” (Feuer, 2000, 283. o.). A ház rajzához hasonlóan a farajzok esetében is elfogadom és érvényesnek tekintem a pszichológiai értelmezést.

Az 5-szimbólum feladatsor rajzain is egyértelműen beazonosítható a rajzolóknak a fával, mint a saját személyiség jelképével történő azonosulása. A 13. ábrán látható fa rajzot egy 14 éves kamaszlány készítette. Amikor a rajzról beszélgettünk, így mutatta be: *Ez egy nagyon fiatal cseresznyefa, éppen rügyezik, még nincsenek rajta virágok.* Majd rám nézett és hirtelen elmosolyodott: *Pont mint én!* Tehát itt a rajzáról való beszélgetés során tudatosult benne a saját helyzete és a szimbólummal való azonosulása. A 14. ábrán látható fát egy 14 éves lány rajzolta. Így mutatja be: *Ez egy cseresznyefa. Virágszirmok hullnak róla. Szép és békés, mert én szeretem magamat.*

13–14. ábra: Rügyező fa, Cseresznyefa

Az 5-szimbólum feladatsor tehát számos ponton kapcsolódik az ikonográfiai, ikonológiai és képek tartalomelemzését végző rendszerekhez. A feladatsor szimbólumainak kiválasztását az ikonográfia módszertanára támaszkodva alapos kultúrtörténeti, vallástörténeti, művészeti és irodalmi áttekintés előzte meg. Az így feltárt hagyományok és gondolati tartalmak alátámasztják a motívumok mögöttes jelentését, és indokolják szimbolikus témákként való alkalmazásukat. A feladatsorral végzett vizsgálat tapasztalatai és eredményei az ikonológiai módszerek pedagógiai kontextusban való felhasználását is példázzák.

Kutatási eredmények és következtetések

Kutatásom eredményei szerint az 5-szimbólum feladatsor alkalmas arra, hogy a rajzoló személy érzéseit, gondolatait és önmagáról alkotott képét hitelesen tükrözze iskolai környezetben történő rajzolás során is. A feladatsor elsősorban a tanulók érzelmeinek, illetve önértékelésének feltárásán keresztül segíti az eredményesebb pedagógiai munkát. Vizsgálataim eredménye alapján a megadott szimbólumok (hajó, ház, szív, fa és választott szimbólum) különbségtétel nélkül, egyforma mértékben alkalmasak az önkifejezésre, a gondolatok vagy érzések közlésére. A feladatsor így az oktató-nevelő munka számos területén nagy haszonnal alkalmazható. A felhasználás lehetséges területei között van az iskolán belüli együttműködés és kohézió elősegítése, valamint a bizalom kiépítése pedagógusok és tanulók között. Az önkifejezést célzó rajz sokrétűen felhasználható pedagógiai eszköz pl. rajzórán, az osztályfőnöki munka során, peremhelyzetben lévő tanulók integrálása vagy nehezen kezelhető tanulók problémáinak feltárása esetén. A rajz elősegítheti a konfliktushelyzetek megismerését, és ezen keresztül a szülővel való kapcsolatot is. Ennek ismeretében a szabadkézi rajz önismeretet és énközlést segítő funkcióját tudatosabban használhatjuk nem csak pszichológiai céllal, hanem a pedagógiai munka során is.

Szükség esetén az 5-szimbólum rajza lehetőséget ad más iskolai szakemberekkel való együttműködésre is (például iskolapszichológus, családsegítő, gyermekvédelem, fejlesztő pedagógus stb.). A szimbólumok rajza ráadásul számos esetben hatékonyabb eszköznek bizonyul a szóbeli közlésnél, tehát hiánypótló szerepe lehet az oktatási és nevelési folyamatban. További vizsgálatot kíván az önkifejező rajzok, valamint a szociális és személyes kompetenciák fejlesztésének összefüggése.

Felhasznált irodalom

- Becker Fülöp Ágost (1902): *Rousseau J.J. Franklin Társulat*, Budapest.
- Bergmann Judit (2013): *Az agresszió képi jegyei 14–16 éves serdülők rajzain*. *Psychiatria Hungarica*. **28**. 1. sz. 57–69.
- Blaskó Ágnes, Margitházi Beja (2010, szerk.): *Vizuális kommunikáció. Szöveggyűjtemény*. Typotex, Budapest.
- Dr. Diós István (1997, 1998, 2008, szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon III–IV. és XIII. kötet*. Szent István Társulat, Budapest.
- Feuer Mária (2000): *A gyermekrajzok fejlődéslélektana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gerő Zsuzsa (2007): *A gyermekrajzok esztétikuma*. Flaccus Kiadó, Budapest.
- Guillemot Michael, Blumel Bethsabée (2009, szerk.): *Larousse Szimbólumok Lexikona*. Saxum Kiadó, Budapest.
- Dr. Hárdi István (1983): *A dinamikus rajzvizsgálat*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Hoppál Mihály, Jankovics Marcell, Nagy András és Szemadám György (2010): *Jelképtár*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Hortoványi Judit (2015): *A média elemeinek hatása 14–16 éves serdülők önkifejező rajzain*. *Psychiatria Hungarica A Magyar Pszichiátriai Társaság tudományos folyóirata*. **30**. 2. sz. 192–200.
- Jankovics Marcell (1998): *A fa mitológiája*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (1995): *„Jelbeszéd az életünk” A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Osiris-Századvég, Budapest (első kötet).
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2005): *Tárgyak szimbolikája*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

- Kárpáti Andrea (2001): *Firkák, formák, figurák. A vizuális nyelv fejlődése a kisgyermekkoról a serdülőkorig*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- Kárpáti Andrea (2005): *A kamaszok vizuális nyelve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Virág és Bergmann Judit (2014): Projektív vizuális feladatok. In: Szabolcs Éva és Garai Imre (szerk.) *Neveléstudományi kutatások közben – válogatás doktori hallgatók munkáiból*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 11–19.
- Malchiodi, Cathy (2003): *A gyermekrajzok megértése*. Animula, Budapest.
- Nagy József (2002): *XXI. század és nevelés*. Osiris Kiadó, Budapest
- Ortutay Gyula (1982, szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pataky Gabriella (2012): *Vizuális képességek fejlődés 6–12 éves korban a tárgykultúra tanításának területén*. ELTE TÓK, Budapest.
- Sehringer, Wolfgang és Vass Zoltán (2005, szerk.): *Lelki folyamatok dinamikája-a képi világ a diagnosztikában és terápiában*. Flaccus Könyvkiadó, Budapest.
- Silver, R. (2005): *Agression and Depression Assessed Through Art. (Using Draw-A-Story to Identify Children and Adolescent at Risk)*. Brunner-Routledge, New York.
- Tarsoly Emil (2010): *Funkcionális anatómia*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Tihanyiné Vályi Zsuzsanna (2009): *Amiről a gyermekrajzok beszélnek*. Szegedi Egyetemi Kiadó, JATE Press, Szeged.
- Vass Zoltán (2006): *A rajzvizsgálat pszichodiagnosztikai alapjai (projekció, kifejezés, mintázatok)*. Flaccus Kiadó, Budapest.
- Vass Zoltán (2007): *Formai-szerkezeti rajzelemzés*. Flaccus Kiadó, Budapest.
- Vass Zoltán (2011): *A képi kifejezéspszichológia alapkérdései, szemlélet és módszer*. L'Harmattan, Budapest.

Drawings of the Symbols, Symbols of the Drawings

In this essay I introduce possible applications of adolescents' projective drawings aiming at self-expression in pedagogical practice. During my research I implement The 5 symbols Art Task Series which is my own development. This is a projective art task series tailored for pedagogical practice, which contains 5 given symbols. These are ship, house, heart, tree and an optional symbol representing ourselves. The analysis of adolescent drawings' visual symbols correlates with the methodology of iconography, iconology, symbol and drawing analysis. Beyond revealing the connection points with these fields, I describe the possible applications of my method in pedagogical context. In my essay I introduce the connotations of the 5 given symbols in detail and I discuss how the drawing of symbols contribute to self-expression.

Keywords: *self-expression, adolescence, visual symbols, analysis of drawings in pedagogical practice*

Hortoványi Judit (2017): Szimbólumok rajzai, rajzok szimbólumai – Szimbólumrajzok pedagógiai használatának lehetőségei kamaszokban. *Gyermeknevelés*, 5. 1. sz., 155–170.